

Bolesław Bielawski

Dział Zabytków Sztuki i Rzemiosła Artystycznego

Ochrona Zabytków 55/1 (216), 33-41

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DZIAŁ ZABYTKÓW SZTUKI I RZEMIOSŁA ARTYSTYCZNEGO

Od początku podstawowym zadaniem naszego Działu była i nadal jest ewidencja i dokumentacja zabytków ruchomych, czyli zabytków sztuki i rzemiosła artystycznego oraz przechowywanie i udostępnianie centralnego ich rejestru.

Nazwa „zabytki ruchome” była w użyciu na długo przed powstaniem Ośrodka Dokumentacji Zabytków w 1961 r. Przed tą datą (a i po niej) w Ministerstwie Kultury i Sztuki istniał Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków, w ramach którego funkcjonował Dział Dokumentacji z Sekcją Zabytków Ruchomych. W momencie powstania ODZ owa Sekcja Zabytków Ruchomych Działu Dokumentacji ZMiOZ stała się załącznikiem Działu Zabytków Ruchomych ODZ.

Ową „ruchomość” rozumiano bardzo szeroko — jako te wszystkie zabytki, które nie mieściły się w pojęciu architektury, chociaż mogły być jej wystrojem lub wyposażeniem, często stanowiły jej element lub detal. Ich ruchomość niekiedy była umowna, jak w przypadku chóru muzycznego, portalu lub malowidła ściennego. Tak szeroki zakres tego pojęcia od samego początku wymagał selekcji i parcelacji. Postanowiono zatem, że zabytkami ruchomymi przechowywanymi w muzeach zajmować się będzie w ODZ odrębny pion muzealnictwa.

W niedługi czas po powstaniu Ośrodka, 15 lutego 1962 r. sejm uchwalił Ustawę o ochronie dóbr kultury i o muzeach. Ustawa ta usankcjonowała pojęcie „zabytku ruchomego” stanowiąc jednocześnie, że ewidencja zabytków ruchomych prowadzona przez ODZ nie będzie obejmowała oprócz muzealiów także książek i archiwaliów ze zbiorów publicznych. Natomiast w strukturze wewnętrznej ODZ z czasem zaczęły się wyodrębniać specjalistyczne komórki zajmujące się m.in. zabytkami ruchomymi z zakresu np. archeologii lub techniki.

Wszystkie wymienione ograniczenia — szczególnie w zakresie ewidencji i dokumentacji — w praktyce Działu Zabytków Ruchomych były płynne, a ich przekraczanie wymuszane koniecznością. Na przykład skarbcze kościołów lub wydzielone ekspozycje nazywane muzeami kościelnymi lub parafialnymi, ale nie posiadającymi statusu muzeum, wchodziły i wchodziły w zakres naszej ewidencji. Ewidencjonujemy zabytkowe oprawy książek poza zbiorami bibliotecznymi. O detalu architektonicznym już wspominałem. Zadaniem Ośrodka od początku była dokumentacja, tymczasem od początku Dział Zabytków Ruchomych zajmował się organizacją i teorią konserwacji zabytków ruchomych nie z przypadku, lecz dlatego, że takie były oczekiwania środowiska konserwatorskiego, przez innych nie podjęte. W rejestrze zabytków ruchomych do niedawna ujęte były też zabytki archeologiczne.

Od lat dziewięćdziesiątych pojęcie zabytku ruchomego stało się właściwie anachronizmem, ale nadal

funkcjonuje, lecz zawężone do tego, co zawsze było jego rdzeniem, a mianowicie do zabytków sztuki i rzemiosła artystycznego. To był jeden — redukcjonistyczny — kierunek tego pojęcia. Wyżej wymieniona ustawa z 1962 r. nakreśliła jednak i drugi kierunek wprowadzając pojęcie ruchomego dobra kultury, szersze od pojęcia zabytku ruchomego, co miało też swoje konsekwencje w pracy Działu.

Od 1962 r. do 1991 r. Dział Zabytków Ruchomych stanowił jednolitą jednostkę organizacyjną, w której poszczególne zadania rozdysponowano między poszczególnych pracowników Działu. Z czasem te zadania się rozrastały i następowała specjalizacja, co w 1998 r. zostało formalnie potwierdzone przez zmianę nazwy

Ołtarz główny w kościele ss. wizytek p.w. Opieki św. Józefa w Warszawie. Ołtarz z lat 1759–1761 wzniesiony przez Efraima Schroegera, rzeźby w zwieńczeniu — Jana Jerzego Plerscha, obraz „Nawiedzenie Najświętszej Marii Panny” z 1758 r. — pędzla Tadeusza Kuntze-Konicza, nastawa z 1 ćwierci XVII w. — dzieło Wallbauma z Augsburga. Fot. W. Górski, 1977, ODZ neg. nr 120476

Main altar in the Visitant church of the Patronage of St. Joseph in Warsaw. Altar from 1759–1761 erected by Efraim Schroeger, sculptures in the finial by Jan Jerzy Plersch, painting: “The Visitation of the Most Holy Virgin Mary” from 1758 by Tadeusz Kuntze-Konicz, setting from the first quarter of the seventeenth century by Wallbaum of Augsburg. Photo: W. Górski, 1977, ODZ negative no. 120476

z Działu Zabytków Ruchomych na Dział Zabytków Sztuki i Rzemiosła Artystycznego. Wówczas utworzono też dwie pracownie: Pracownię Ewidencji Zabytków Sztuki i Rzemiosła Artystycznego oraz Pracownię Dokumentacji Specjalistycznych.

Pierwszym kierownikiem Działu Zabytków Ruchomych był dr Stanisław Szymański, który pracował w ODZ do 1964 r. Po nim kierownictwo tego Działu przejął, wtedy jeszcze mgr, Lech Krzyżanowski i sprawował tę funkcję do 1970 r., uzyskując w tym czasie tytuł doktora. Oprócz S. Szymańskiego pierwszym pracownikiem Działu była mgr Renata Trojanowska, która razem z dr. S. Szymańskim przeszła do ODZ z Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków i pracowała w tym Dziale do 1964 r. W tym wczesnym okresie w Dziale Zabytków Ruchomych przez krótki czas pracował też mgr Bogusław Mansfeld (1964–1965), który właściwie od początku za namową i poleceniem ówczesnego dyrektora ODZ doc. dr. Kazimierza Malinowskiego zajmował się muzealnictwem.

PRACOWNIA EWIDENCJI ZABYTEKÓW SZTUKI I RZEMIOSŁA ARTYSTYCZNEGO

Ewidencja Zabytków Sztuki i Rzemiosła Artystycznego (zabytków ruchomych)

Według Kazimierza Malinowskiego pierwszą po wojnie próbę ewidencji zabytków ruchomych podjęto w 1948 r., ale bez widocznego rezultatu. Po raz drugi do tej idei nawiązał ówczesny Konserwator Zabytków woj. rzeszowskiego mgr Jerzy Tur, który wspólnie z Jerzym Żurawskim na konferencji WKZ w Bieczu 21–23 maja 1958 r. przedstawił projekt organizacji ewidencji zabytków ruchomych wraz z projektem karty ewidencyjnej i instrukcji jej wypełniania oraz wstępne koszty całego przedsięwzięcia. Na te same konferencji powołano specjalną komisję w składzie: Henryk Gawarecki, Jerzy Żurawski, Jan Samek i Stanisław Szymański, która miała dopracować te projekty. Dnia 15 września 1959 r. ZMiOZ rozesłał projekty do wszystkich Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków z prośbą o ocenę. Załączony projekt karty ewidencyjnej formatu A4 łącznie zawierał na awersie i rewersie 21 rubryk. Wyniki pracy ww. komisji przedstawiono ZMiOZ w 1960 r. Zakładały one wykonywanie dwojakiego rodzaju kart — tzw. kart adresowych oraz kart ewidencyjnych. Karty adresowe stanowić miały wypis z *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* bez zdjęć; karty ewidencyjne należało wykonać w pełnym zakresie rubryk łącznie z załączonym aktualnym zdjęciem. W 1961 r. wykonano próbną ewidencję w ramach Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków, którego dyrektorem wówczas był Kazimierz Malinowski.

Z chwilą utworzenia Ośrodka Dokumentacji Zabytków zdecydowano, że prace te kontynuowane będą przez Dział Zabytków Ruchomych ODZ. W ten spo-

W pierwszym dziesięcioleciu istnienia ODZ obsługa personalna Działu Zabytków Ruchomych była dwuosobowa, np.: od 1964 r. do 1970 r. Lech Krzyżanowski i Bolesław Bielawski. W okresie od 1970 r. do 1990 r. pracowały trzy lub cztery osoby, a od połowy lat dziewięćdziesiątych — sześć osób.

Obecnie Działem Zabytków Sztuki i Rzemiosła Artystycznego kieruje mgr Bolesław Bielawski. Pracuje on w ODZ od 1962 r. — początkowo w Dziale Architektury, a od 1964 r. w Dziale Zabytków Ruchomych; od 1 II 1970 r. pełnił tu obowiązki kierownika Działu, a od 1 IV 1971 r. został formalnie jego kierownikiem.

Pierwszym kierownikiem Pracowni Ewidencji Zabytków Sztuki i Rzemiosła Artystycznego była mgr Ewa Pokorzyna, która pracowała w Dziale od 1987 r., a odeszła z ODZ w 1998 r. Obecnie, od 1999 r. Pracownią kieruje mgr Ligia Kwiatkowska, która w Dziale pracuje od 1996 r.

Pracownią Dokumentacji Specjalistycznych kieruje od początku mgr Michał Gradowski, który w Dziale pracuje od 1974 r., a w ODZ od 1966 r.

sób do Działu trafiły dotychczas wykonane karty w liczbie 3945 kart ewidencyjnych i 26 672 kart adresowych. Taki był początek. Obecnie zgromadzono w Dziale ok. 322 000 kart ewidencyjnych.

Od samego początku podjętej ewidencji towarzyszyła jej klasyfikacja zabytków. Wzór karty ewidencyjnej, jej układ graficzny, liczba i charakter rubryk od pierwowzoru do dnia dzisiejszego, oprócz drobnych poprawek, nie zmieniły się, sprawdzone w ciągu czterdziestu lat praktyki, natomiast pomysł wykonywania kart adresowych i zastosowana klasyfikacja zabytków — były chybione.

Lech Krzyżanowski, który objął kierownictwo Działu w 1964 r., od początku był przeciwnikiem wykonywania kart adresowych, także inni zaczęli dostrzegać ich nieprzydatność, dlatego w niedługim czasie poniechano wykonywania tego rodzaju połowicznej ewidencji, a dotychczas wykonane karty stopniowo uzupełniano i przekształcano na karty ewidencyjne. Liczba wykonanych kart (ok. 60 000) oraz różnorodność objętych nią zabytków stanowiła jednak zbiór na tyle bogaty, że wyraźnie rysowały się pewne grupy tematyczne wymagające specjalizacji. Postanowiono więc skupić się na dziedzinach najmniej rozpoznanych lub na zabytkach najbardziej zagrożonych: malarstwie ściennym, zabytkowym złotnictwie i instrumentach muzycznych. Gromadzenie dokumentacji wybranych zagadnień przekształciło się później w Dział Dokumentacji Specjalistycznych.

Ewidencjonowanie zabytków ruchomych postępowało według ustalonej procedury — od 1969 r. przybywało ok. 10 000 kart rocznie. Planowanie pracy, nadzór i sprawozdawczość należały do Działu Zabytków Ruchomych.

Poważnymi wstrząsami dla ewidencji były zmiany administracyjne kraju w 1975 i 1999 r. oraz związane z nimi reorganizacje służby konserwatorskiej. W 1975 r. było w Dziale ok. 130 000 kart, a w 1999 r. już ok. 311 000. Dlatego ostatnia zmiana administracyjna — na 16 województw, była już poważną operacją. Trzeba było nie tylko zaktualizować i na nowo uporządkować kartoteki, lecz także zmienić adresy w bazie komputerowej w takiej samej liczbie rekordów.

Jak już wspomniano karta ewidencyjna od zainicjowania ewidencji do dnia dzisiejszego oprócz drobnych zmian nie została zmieniona, natomiast kolejne instrukcje jej wypełniania coraz precyzyjniej określały wymagania. Ostatnią instrukcję opracowali Bolesław Bielawski, Michał Gradowski, Ewa Pokorzyna i Ewa Zowczak. *Instrukcja opracowywania ewidencji zabytków ruchomych (dział sztuki i rzemiosła artystycznego)*, wydanie V, opublikowana została przez ODZ w 1995 r. We wprowadzeniu autorzy przypomnieli kolejne etapy modyfikacji. Niezmienna natomiast wydaje się wyrażona tam myśl, „że ewidencja zabytków ruchomych powinna utrzymać ciągłość zarówno organizacyjną jak i merytoryczną”. Nie wolno tej ciągłości zrywać.

Cały system ewidencji funkcjonujący od niespełna 40 lat sprawdził się mimo radykalnych zmian, jakie zachodziły w jego otoczeniu i działał poprawnie aż do 1999 r. — wówczas nastąpił kryzys. Przez ostatnie trzy lata, tj. 1999–2001 r., nadesłano do Działu mniej kart niż przeciętnie w jednym roku w ciągu ubiegłych 40 lat. W wyniku nowych zarządzeń Dział Zabytków Sztuki i Rzemiosła Artystycznego utracił kontrolę nad wykonywaną ewidencją i ich oceną i oprócz nadsyłanych kart nie ma żadnych innych danych o rzeczywistym jej stanie i żadnego wpływu na jej wartość merytoryczną.

Komputeryzacja

Inicjatywa komputeryzacji ewidencji zgromadzonej w ODZ nie wyszła z Działu Zabytków Ruchomych. Jej pomysłodawcą był w 1973 r. Michał Gradowski, wówczas wicedyrektor ODZ. W 1974 r., po jego przejściu do Działu Zabytków Ruchomych, w sposób naturalny dalej zajmował się tym zagadnieniem, szczególnie w zakresie komputeryzacji kartoteki ewidencji zabytków ruchomych, która wówczas liczyła ok. 100 000 kart. W 1974 r. nawiązano współpracę z Wojewódzkim Ośrodkiem Informatyki (WOI) w Warszawie, w którym zespół pod kierownictwem inż. Michała Masłowskiego, w ścisłej współpracy z naszym Działem, a szczególnie z Michałem Gradowskim, opracował pierwszy komputerowy System Ewidencji Zabytków Ruchomych (SEZAR). System ten oparto na programie komputerowym stosowanym w Resortowym Ośrodku Elektronicznego Przetwarzania Danych Insty-

Antependium z wizerunkiem pelikana, fragment, 2 poł. XVIII w. — przechowywane w warszawskim klasztorze ss. wizytek. Antependium aplikowane i haftowane niciami złotymi i srebrnymi, oraz kolorowym jedwabiem na białej tkaninie jedwabnej. Fot. W. Górski, 1977, ODZ neg. nr 120269

Antependium with the depiction of a pelican, fragment, second half of the eighteenth century — kept in the Visitant church in Warsaw. The antependium is appliqued and embroidered with gold and silver threads and coloured silk threads on white silk fabric. Photo: W. Górski, ODZ, negative no. 120269

tutu Łączności w Miedzeszynie pod nazwą Deskryptorowy System Informatyczny (DESI) napisany w języku COBOL przy użyciu komputera serii ICL–1900. Mimo że z perspektywy wypada uznać ten system za skomplikowany i nieporęczny, ważne, że zadziałał i spełnił funkcję... propagandową. System został zaakceptowany przez ówczesną dyr. ODZ mgr Marię Charzyńską. Pierwsza jego prezentacja odbyła się w Instytucie Łączności w Miedzeszynie dnia 20 marca 1975 r. Następny dyrektor ODZ dr Wojciech Kalinowski już 27 czerwca 1975 r., wspólnie z Instytutem Łączności, zorganizował następny pokaz na komputerze ODRA 1300 — dla MKiS i oficjalnych przedstawicieli innych instytucji. Informacje o funkcjonowaniu tego systemu nagłośniono dzięki publikacji 25-stronicowej broszury w języku angielskim: *The EPD System for Inventorying of Historical Monuments*, opracowanej przez B. Bielawskiego i M. Gradowskiego, oraz przedstawiciela Instytutu Łączności — Michała Masłowskiego, a wydanej przez ODZ.

W 1977 r. dyrekcja zawarła umowę z dr. Kazimierzem Mardoniem na „organizację, przejęcie, uruchomienie i wdrożenie systemu informatycznego ewidencji zabytków ruchomych”, a w następnym roku przyjęła go już na etat. Kazimierz Mardoń jako pracownik

ODZ usiłował zorganizować komputeryzację wszystkich Działów, a także całej służby konserwatorskiej i muzeów. Wyniki tej działalności nie leżą w zakresie niniejszego opracowania. W 1977 r. Ośrodek zerwał współpracę z twórcami systemu SEZAR-DESI, a następnie zawarł umowę na kontynuację komputeryzacji z Zakładem Elektronicznej Techniki Obliczeniowej (ZETO) w Warszawie oraz ze Stołecznym Ośrodkiem Elektronicznej Techniki Obliczeniowej (SOETO) w Warszawie. Od 1978 r. rozpoczęło się systematyczne wprowadzanie zawartości kart ewidencyjnych do komputera. W 1980 r. opracowano w ten sposób już 105 000 kart, tj. około 2/3 zgromadzonych w naszej kartotece. Baza rosła, ale pracownicy Działu praktycznie nie mieli nad nią żadnej kontroli, bo kontakt z nią miał tylko informatyk ODZ.

Sytuacja radykalnie zmieniła się w 1991 r., kiedy dla Działu kupiono pierwszy komputer PC 386 z twardym dyskiem 340 MB. Od tego momentu Dział Zabytków Ruchomych przejął całkowicie sprawę komputeryzacji zabytków ruchomych w swoje ręce. Za pośrednictwem SOETO nawiązaliśmy kontakt z informatykiem Hieronimem Błaszczkiem, który zaznajomił Dział z programem CD ISIS. Pod jego nadzorem cała baza w ZETO-ZOWAR z dużych dysków została przetransponowana na dyskietki, a następnie zainstalowana na komputerze w Dziale. Liczyła ona wówczas 251 881 rekordów.

Chociaż baza nadal funkcjonuje w programie CD ISIS, to jednak w każdej chwili może być transponowana do innych programów w systemie DOS lub WINDOWS.

Struktura bazy zawiera wszystkie rubryki (22) karty ewidencyjnej, ale przy wpisywaniu danych uwzględnia się tylko 14 rubryk. Przeciętna długość rekordu wynosi ok. 250 znaków. To ograniczenie zawartości rekordu do 14 rubryk karty wynikało z dostępnych możliwości finansowych i wykonawczych, a także z założenia, że bazę należy utworzyć w możliwie krótkim czasie dla wszystkich dokumentów, aby chociaż w ograniczonym zakresie była sprawna i użyteczna. W przyszłości można będzie pomyśleć o uzupełnieniu jej o pozostałe ru-

bryki karty, a nawet o zdjęcia. Baza ma spełniać rolę szybkiego katalogu kartoteki ewidencji zabytków sztuki i rzemiosła artystycznego, w ujęciu topograficznym i rzeczowym, a 14 pól w układzie różnych kombinacji daje możliwości szerokiej analizy zawartej w bazie i ewidencji informacji.

Centralna kartoteka odpisów decyzji o wpisaniu do rejestru zabytków

Procedura wpisywania zabytków ruchomych do rejestru zabytków istniała przed powstaniem Ośrodka Dokumentacji Zabytków Ruchomych. Pierwszą rzeczą, jaką uczyniono w Dziale, było wydzielenie z ogólnej kartoteki odpisów tych decyzji, które dotyczyły zabytków ruchomych. W 1966 r. było ich 354, w 1967 r. przybyło 200, w 1969 r. 420. W 1970 r. było ich łącznie ok. 1374 i od tego momentu do dnia dzisiejszego prowadzona jest w Dziale dokładna statystyka rocznego napływu decyzji, na podstawie której można stwierdzić, że najwięcej decyzji wydano w 1971 r. — 1297, a najmniej w 1999 r. — 49; przeciętna roczna wynosiła ok. 300 decyzji. Od 1999 r. Dział prowadzi wykaz rocznego napływu decyzji, ale także zbiera informacje, ile obejmują one zabytków w obrębie gmin, powiatów i województw. Obowiązkiem Działu jest gromadzenie napływających decyzji, sprawdzanie ich formalnej i merytorycznej poprawności oraz udostępnianie zainteresowanym.

Od 1994 r. Dział opiniuje też wnioski do Generalnego Konserwatora Zabytków o skreślenie zabytku z rejestru, za zasadne uznając te przypadki, kiedy zabytek uległ zniszczeniu lub utracił swoją wartość zabytkową, a także kiedy został wpisany do inwentarza muzeum. Zaginięcie zabytku (np. kradzież) nie kwalifikuje go do skreślenia z rejestru zabytków, natomiast obliuguje do przekazania informacji o tym fakcie do Ośrodka Ochrony Zbiorów Publicznych w Warszawie. Sprawne korzystanie z kartoteki odpisów decyzji w Dziale wiąże się z koniecznością jej komputeryzacji, która faktycznie jest już prowadzona w ramach komputeryzacji ewidencji kartoteki sztuki i rzemiosła artystycznego.

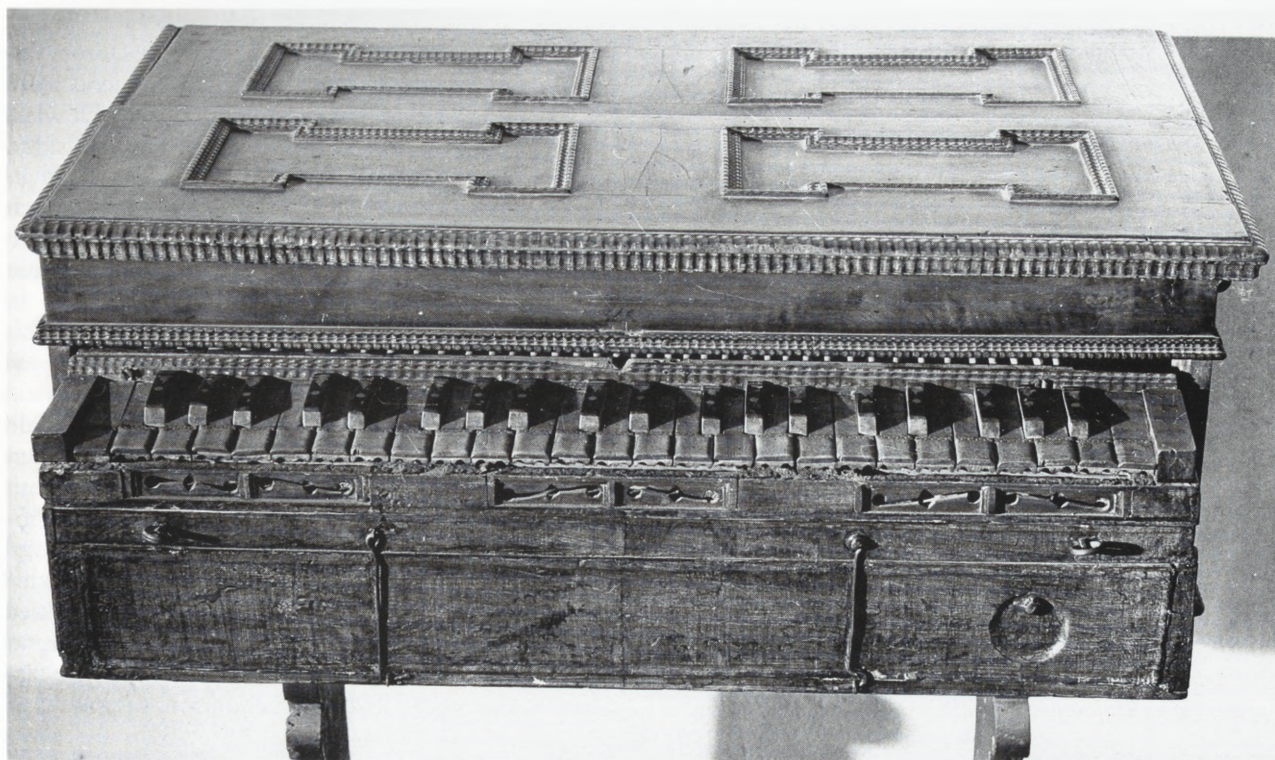
PRACOWNIA DOKUMENTACJI SPECJALISTYCZNYCH

Dokumentacje specjalistyczne są naturalnym rozwinięciem pewnych zakresów ewidencji dzieł sztuki i rzemiosła artystycznego, o czym już wspomniano przy omawianiu tej ewidencji. Są uszczegółowieniem, a także przystosowaniem formy dokumentacji do rodzaju dokumentowanego zabytku, np. dla zabytkowych organów — specjalna teczka z rubrykami opisującymi mechanizm instrumentu, dla złotnictwa — szczególnie bogata dokumentacja fotograficzna, dla obiektów konserwowanych — dokumentacja konserwatorska itd. Kolejność jest zazwyczaj następująca: najpierw obiekt jest ujęty ogólną ewidencją dzieł sztuki i rzemiosła

artystycznego, a następnie udokumentowany specjalistycznie; są jednak liczne przypadki odwrotnej kolejności. Rodzi to konieczność ścisłej współpracy obu pracowni Działu.

Zabytkowe instrumenty muzyczne

Przypomnijmy — w 1967 r. w ramach dokumentacji wybranych zagadnień w Dziale podjęto problem dokumentacji i w ogóle ochrony zabytkowych organów. Inicjatorem był mgr Bolesław Bielawski. W 1968 r. Dział Zabytków Ruchomych nawiązał współpracę z mu-

Organy przenośne, widok z góry na wysuniętą klawiaturę — eksponat z Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu. Fot. W. Górski, 1973, ODZ neg. nr 116214

Portable organs, view of the keyboard seen from the top — exhibit from the Diocesan Museum in Sandomierz. Photo: W. Górski, 1973, ODZ, negative no. 116214

zykologami i innymi specjalistami zainteresowanymi zabytkowymi organami. Ta współpraca trwa do dzisiaj. Dzięki niej można było ustalić organizację, formę i zakres przyszłej ewidencji zabytkowych organów, a w dalszej kolejności pozostałych instrumentów muzycznych. Z rozmaitych źródeł w latach 1968–1977 zebrano w kartotece zabytkowych organów dane o ok. 3500 instrumentach istniejących i już nieistniejących. Był to materiał bogaty, choć niejednorodny, stanowił jednak bazę dla przyszłej specjalistycznej ewidencji zabytkowych organów, która — jak wszystkie pozostałe ewidencje gromadzone w ODZ — powinna dotyczyć tylko obiektów istniejących. Do dzisiaj ten materiał jest wykorzystywany. Innym istotnym elementem przygotowującym przyszłą profesjonalną ewidencję zabytkowych organów była opublikowana w 1971 r. przez ODZ praca Jana Chwałka *Budowa organów. Wprowadzenie do inwentaryzacji i dokumentacji zabytkowych organów w Polsce*. W 1975 r. zespół specjalistów współpracujących z ODZ zaprojektował „kopertę” — odpowiednik karty ewidencyjnej. W 1977 r. wykonano pierwsze koperty specjalistycznej ewidencji zabytkowych organów w Polsce i od tego momentu tylko ta forma ewidencji jest przedmiotem wszelkich analiz, ilościowych lub merytorycznych, przedstawianych przez ODZ.

Równocześnie z ewidencją zabytkowych organów trwały i trwają nadal prace jej służące i z niej wynikające. Służy jej np. przygotowany i opublikowany przez ODZ *Słownik terminologiczny instrumentów muzycznych*, część I — *Instrumenty klawiszowe*, oprac. przez J. Gołosa, Z. Kobuza, B. Vogla (Warszawa 1991); część II — *Instrumenty strunowe, dęte, perkusyjne, varia*, oprac. przez J. Gołosa, O. Siejna-Bernady, M. Zeyland-Korytek (Warszawa 1995). Bezpośrednim wynikiem tej ewidencji są katalogi zabytkowych organów w Polsce. Opublikowano dotychczas dwa, według podziału administracyjnego obowiązującego do 1998 r., a mianowicie: P. Rosińskiego, *Zabytkowe organy w województwie kieleckim*, Warszawa 1992; M. Szymanowicz, *Zabytkowe organy w województwie radomskim*, Warszawa 1998. W opracowaniu redakcyjnym jest obszerny katalog zabytkowych organów miasta Warszawy autorstwa J. Gołosa.

Nasza metoda ewidencji zabytkowych organów, zarówno w zakresie jej organizacji jak i samej koperty ewidencyjnej, sprawdziła się i nie przewidujemy jej zmiany aż do zakończenia prac ewidencyjnych na terytorium całego kraju.

Zabytkowe organy to oczywiście nie jedyny instrument, jaki podlega ewidencji dzieł sztuki i rzemiosła artystycznego. Od samego początku prowadzenia tej ewidencji, tj. od 1961 r., dokumentowano także dzwo-

ny i różnego typu dzwonki, kotły muzyczne i sporadycznie inne instrumenty, jak np. fisharmonie, ale wszystkie one z punktu widzenia instrumentoznawcy ewidencjonowane były w sposób nieprofesjonalny. Wcześniej, bo już w 1971 r. wyselekcjonowano z ogólnej ewidencji w Dziale instrumenty, tworząc dwa odrębne zbiory: dzwonów i wszystkich innych instrumentów (nie wliczając organów, o których już była mowa). W miejsce kart wyjętych z ogólnej kartoteki dzieł sztuki i rzemiosła artystycznego wstawiono odnośniki do ww. kartotek specjalistycznych. W 1978 r., kiedy zaczęto systematyczną komputeryzację całej kartoteki, także i te wydzielone zbiory podlegały komputeryzacji. Tak się złożyło, że w tym samym roku nawiązał z nami współpracę dr Benjamin Vogel, który wówczas zainteresowany był zabytkowymi fortepianami i pianinami. Nic dziwnego, że rozpoczął ewidencję od tych instrumentów wykonując w 1978 r. 118 kart. Następne lata do 1986 r. były okresem najszybszego rozwoju tej specjalistycznej ewidencji. W 1995 r. podsumowano ją publikując wewnętrzne opracowanie pt. *Spis zabytkowych instrumentów muzycznych znajdujących się w ewidencji Ośrodka Dokumentacji Zabytków*

(bez dzwonów i organów), stan na koniec 1995 r., opracowany przez Bolesława Bielawskiego, Dorotę Popławską i Beniamina Vogla. Spis ten zawiera 1409 instrumentów, w tym przykładowo 487 będących własnością osób prywatnych, 695 wchodzących w skład kolekcji i muzeów państwowych i kościelnych, 171 przechowywanych w kościołach i klasztorach, 66 w innych instytucjach. Co ważne, wówczas posiadano jeszcze ok. 300 zgłoszeń o instrumentach prawdopodobnie zabytkowych, które należałoby zinwentaryzować.

Zabytkowe złotnictwo

Michał Gradowski rozpoczynając pracę w Dziale miał już ugruntowane zainteresowania zabytkowym złotnictwem, a także praktykę redakcyjną. Dlatego w 1968 r. — kiedy wybierano zagadnienia do szczegółowego opracowania — jego argumentacja za podjęciem specjalistycznej dokumentacji zabytkowego złotnictwa została zaakceptowana. Przez pierwsze dziesięć lat prowadzono wielorakie kwerendy, m.in. zebrano wszelkie informacje o zabytkowym złotnictwie zawarte w kartotece zabytków ruchomych, tworząc dwa

Postać św. Wojciecha ze srebrnego relikwiarza w katedrze gnieźnieńskiej, zrabowana i częściowo przetopiona w 1986 r. — to zdjęcie posłużyło do rekonstrukcji. Fot. W. Górski dla zbioru dokumentacji specjalistycznej złotnictwa w ODZ, neg. nr 137629

Figure of St. Wojciech (Adalbert) from a silver reliquary in Gniezno cathedral, plundered and partially melted down in 1986 — this photograph assisted reconstruction. Photo: W. Górski for a collection of specialist goldsmithery documentation in ODZ, negative no. 137629

podstawowe katalogi: katalog złotników i katalog cech złotniczych. W następnych latach były one systematycznie uzupełniane i dzisiaj katalog złotników liczy ok. 1500 haseł, a katalog cech złotniczych ok. 1000. Wykorzystując fakt, że w Ośrodku Dokumentacji Zabytków oprócz różnego rodzaju ewidencji prowadzono też dokumentację fotograficzną, Michał Gradowski i Waław Górski z UMK w Toruniu zainicjowali dokumentację specjalistyczną zabytkowego złotnictwa. W 1980 r. zespół pod kierownictwem W. Górskiego wykonał ok. 700 zdjęć w terenie. Od tego czasu tę specjalistyczną fototekę systematycznie powiększono, tak że obecnie liczy ona 17 000 zdjęć dla 6000 obiektów z 600 miejscowości. Są to wysokiej jakości czarno-białe negatywy formatu 6 x 9 i odbitki formatu 13 x 18.

Jest to niezwykle cenny zbiór dokumentacji fotograficznej umożliwiający wielokierunkowe badania nad złotnictwem w Polsce. Obok różnego rodzaju prac powstałych w wielu środowiskach naukowych, w Ośrodku opracowano — w dużej mierze w oparciu o dokumentację specjalistyczną — i wydano drukiem dwa fundamentalne opracowania: M. Gradowski, *Znaki na srebrze — znaki miejskie i państwowe używane w Polsce w obecnych jej granicach*, Warszawa 2001 (wyd. III), oraz M. Gradowski i A. Kasprzak-Miler, *Złotnicy na ziemiach północnej Polski*, cz. I, Warszawa 2002.

Zagadnienia konserwatorskie

Podjęcie zagadnień konserwatorskich, i to na szeroką skalę, przez Dział Zabytków Ruchomych było w Ośrodku Dokumentacji Zabytków wyjątkiem i wynikało z konieczności. Nie było wówczas innej instytucji, która chciałaby lub mogła te liczne i pilne zagadnienia podjąć. Zainteresowanie tą tematyką było też wynikiem zaangażowania Lecha Krzyżanowskiego — bez jego wiedzy i pasji nie byłoby tak znaczących sukcesów. Prace podjęto w kilku kierunkach:

Konferencje naukowo-konserwatorskie

Model organizacyjny konferencji naukowo-konserwatorskich w zasadniczych zarysach wypracowany został jeszcze przez Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków w 1961 r., w trakcie organizowania konferencji pt. „Zagadnienia konserwacji drewna”. Były to konferencje ogólnopolskie z udziałem większości krajowych konserwatorów zabytków, przedstawicieli organów konserwatorskich, uczelni konserwatorskich i instytutów badawczo-naukowych, laboratoriów muzealnych oraz gości zagranicznych. Ogółem odbyło się 8 konferencji, których wyniki publikowano w Bibliotece Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Liczba uczestników konferencji dochodziła do 260.

Posiedzenia i sympozja konserwatorskie

Najbardziej pilne i skomplikowane problemy konserwatorskie kraju stały się przedmiotem licznych po-

Flasza srebrna z herbem króla Władysława IV, roboty augsburskiej, przechowywana w kolegiacie lowickiej. Fot. W. Górski dla zbioru dokumentacji specjalistycznej złotnictwa w ODZ, neg. nr 124156

Silver bottle with the coat of arms of Władysław IV, made in Augsburg, kept in the Łowicz collegiate church. Photo: W. Górski for a collection of specialist goldsmithery documentation in ODZ, negative no. 124156

siedzeń specjalistycznych, na których z inicjatywy ODZ i wojewódzkich lub miejskich konserwatorów zabytków przedstawiano opracowania dotyczące metod i środków konserwatorskich, podejmowano w gronie najbardziej kompetentnych specjalistów decyzje doty-

czące postępowania konserwatorskiego. W ten sposób analizowano i rozstrzygano zagadnienia konserwatorskie takich zabytków jak np.: Drzwi Gnieźnieńskie, konsola z popiersiem Mojżesza w kościele Panny Marii w Toruniu, portal obfiński we Wrocławiu, płyta wiślicka.

Sympozja o wybranej tematyce dotyczyły zagadnień estetycznych w konserwacji malowideł ściennych, w tej bowiem kwestii występowały szczególnie istotne rozbieżności w poglądach i praktyce konserwatorskiej.

Badania środków konserwatorskich

Badania nad sprawdzeniem środków i metod konserwatorskich, nad przyczynami rozpadu dzieł sztuki lub nad opracowaniem nowych środków podejmowano w miarę napływających postulatów środowiska konserwatorskiego i finansowych możliwości ODZ. Podjęto m.in. badania nad skutecznością stosowania żywic organicznych w konserwacji kamienia, nad korozją zabytków wykonanych z miedzi i jej stopów, nad uzyskaniem poliocetanu winylu zmodyfikowanego dla potrzeb konserwatorskich; podsumowano także stan badań i doświadczeń muzealnictwa światowego w zakresie ochrony profilaktyki i konserwacji zbiorów muzealnych.

Planowanie i kontrola prac konserwatorskich

Najczęściej praca ta polegała na uczestnictwie w komisjach planujących lub przyjmujących prace konserwatorskie, ze szczególnym zwróceniem uwagi na jakość wykonanej dokumentacji konserwatorskiej. Przy okazji tych właśnie komisji wyłaniały się problemy konserwatorskie, które później omawiano na — wspomnianych wcześniej — specjalistycznych sympozjach konserwatorskich. Od 1964 r. opiniowano roczne plany konserwacji zabytków w Polsce, co wiązało się z częstymi wyjazdami w teren w celu zapoznania się obiektami proponowanymi do konserwacji i komisyjnym odbiorem tych prac.

W latach 1970–1973 do pracowników naszego Działu należało przygotowanie w całości planu konserwacji zabytków ruchomych w kraju, przedstawianie go do zatwierdzenia Zarządowi Muzeów i Ochrony Zabytków, a następnie sporządzenie sprawozdania z jego realizacji. Od dnia 31 VII 1973 r. całość spraw związanych z planowaniem i realizacją konserwacji zabytków ruchomych przejął ponownie ZMiOZ.

Dokumentacja konserwatorska

Na początku 1971 r. Dział przystąpił do organizowania ósmej z kolei konferencji konserwatorskiej pt. „Dokumentacja konserwatorska zabytków ruchomych”. W ramach przygotowań postanowiono wykonać spis wszystkich dokumentacji konserwatorskich w Polsce z okresu od 1945 do 1971 r. Przyjęto założenie, że spis ten uwzględniał tylko dokumentacje konserwatorskie o objętości co najmniej jednej strony tekstu i ilustrowane minimum dwoma zdjęciami obiektu — jedno przed, drugie po konserwacji. Łącznie Dział

otrzymał 7368 wypełnionych ankiet spisu. Od stycznia 1973 r. zaczęto opracowywanie tych materiałów, a wyniki opublikowano w BMiOZ, Seria B, w dwóch tomach: pierwszy pt. *Spis dokumentacji konserwatorskiej zabytków ruchomych*, cz. I: *Dla zabytków ruchomych znajdujących się poza muzeami*, t. XXXIX z 1975 r.; tom drugi — cz. II: *Dla zabytków znajdujących się w muzeach*, t. LVI z 1979 r.

Jednym z głównych postulatów wspomnianej konferencji w Gdańsku było opracowanie ujednoliconego schematu dokumentacji konserwatorskiej dla zabytków ruchomych. Dział podjął się organizacji tego opracowania. Ze względu na to, że Krystyna Sommer, na której spoczywał główny obowiązek wykonywania tych prac, z końcem grudnia 1974 r. przestała pracować w ODZ, ich dokończenie powierzono Wydziałowi Konserwacji Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Trzeba podkreślić harmonijną współpracę wielu specjalistów, uczelni i instytucji konserwatorskich przy opracowywaniu tego schematu. W listopadzie 1965 r. schemat dokumentacji był gotowy, a 14 kwietnia 1976 r. Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków MKiS zatwierdził go i polecił stosować. Dokument opublikowany został w 1977 r. w BMiOZ, Seria B, t. XLV.

W miarę upływu lat praktyka konserwatorska ukazywała pewne braki i konieczne uściślenia powszechnie przyjętego schematu. W 1994 r. Zakład Konserwacji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu przy współpracy z Działem Zabytków Sztuki i Rzemiosła Artystycznego ODZ i pod patronatem Generalnego Konserwatora Zabytków zorganizował ogólnopolską konferencję konserwatorską pt. „Dokumentacja w praktyce konserwatorskiej”, z której materiały opublikował ODZ w BMiOZ, Seria B, t. XCIII z 1995 r. Jeszcze w trakcie trwania tej konferencji powołano komisję, w której skład wchodził przedstawiciele trzech uczelni konserwatorskich z Krakowa, Torunia i Warszawy oraz pracownicy ODZ z zadaniem nowelizacji obowiązującego schematu. Komisja rozpoczęła pracę w maju 1995 r. a jej koordynatorami byli prof. dr Bogumiła Rouba z UMK w Toruniu i mgr Bolesław Bielawski z ODZ, współpracownikami zaś szerokie grono specjalistów z różnych dziedzin konserwacji. Podstawą prac stał się projekt nowelizacji przedstawiony przez Zakład Konserwacji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej w Toruniu. Po wielu dyskusjach ostateczną wersję znowelizowanego schematu zaproponowano 4 maja 1999 r. Ponieważ jednak wersja ta nie została zaakceptowana przez przedstawicieli Wydziału Konserwacji i Restauracji Działu Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, postanowiono opublikować ją w „Biuletynie Informacyjnym Konserwatorów Dzieł Sztuki”, co też miało miejsce (t. 10, nr 2(37) z 1999 r.). Po dwuletnim okresie konfrontacji tego opracowania z praktyką konserwatorską, praca nad schematem dokumentacji konserwatorskiej ma być ponownie podjęta.

Terminologia zabytkoznawcza

Ewidencja zabytków sztuki i rzemiosła artystycznego, a szczególnie jej rozwinięcie w postaci dokumentacji specjalistycznych, wymagają możliwie precyzyjnej terminologii. Podobny wymóg stawiała komputeryzacja. Pierwszą publikacją o charakterze słownika terminologicznego, przygotowaną w Dziale, była praca Jana Chwałka pt. *Budowa organów. Wprowadzenie do inwentaryzacji i dokumentacji zabytkowych organów w Polsce*, opublikowana przez ODZ w 1971 r., chociaż wówczas nie nazwano jej słownikiem. Podobnie było z pracą Michała Gradowskiego pt. *Technika i technologia w dawnym złotnictwie* z 1975 r. Pierwsze opracowanie określone jako „słownik”, wprawdzie opublikowane tylko w formie małej poligrafii, powstało przy współpracy Działu w związku z komputeryzacją zabytków ruchomych w 1974 r. Był to bodaj pierwszy w Polsce hierarchiczny słownik terminów z zakresu historii sztuki jako część ogólnego słownika deskryptorowego dla systemu ewidencji zabytków ruchomych (SEZAR). Współpracowali przy jego tworzeniu M. Gradowski, B. Bielawski, J. Paszkiewiczowa i Bogusław Kopydłowski, zaś ze strony informatycznej pracownicy Wojewódzkiego Ośrodka Informatyki w Warszawie. Jego pełna nazwa brzmiała: *Tezaurus — Słownik deskryptorowy — Układ hierarchiczno-semantyczny*, Warszawa 1975.

Wyżej wymienione publikacje, których Michał Gradowski był bądź autorem, bądź współpracownikiem, skłoniły go do podjęcia inicjatywy wydania przez ODZ kilkutomowego *Słownika terminologicznego zabytków*, dla którego opracował wstępne założenia merytorycz-

ne. Miały to być słowniki specjalistyczne z różnych dziedzin zabytkoznawstwa, szczegółowe, lecz zwarte, zawsze bogato ilustrowane. Dotychczas — w ramach Biblioteki Muzealnictwa i Ochrony Zabytków opublikowano już osiem słowników: słownik wyrobów złotniczych, tekstyliów, zabytkowych instrumentów muzycznych, mebli, zabytkowych zaprzęgów konnych, technik konserwacji malarstwa, zabytkowych militariów, wyposażenia świątyń obrządku wschodniego. W przygotowaniu są następne tomy — np. wyposażenie świątyń obrządku katolickiego, judaika — obiekty kultowe i obrzędowe, bizuteria itd.

* * *

Ten krótki zarys nie może w pełni oddać zakresu dokonań Działu. Na przykład pominięto wielokierunkowe działania, w wyniku których stworzono prawie od podstaw teorię i praktykę konserwacji zabytkowych instrumentów w Polsce. Pominięto również zagadnienie ochrony niematerialnych dóbr kultury, które wymaga odrębnego opracowania.

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na fakt stopniowego przesuwania priorytetów w pracy Działu. W miarę gromadzenia dokumentacji, a szczególnie od momentu przystąpienia do jej komputeryzacji, nie starczyło już ani sił, ani środków na kontynuowanie zagadnień konserwatorskich. Dokumentacja zabytków jest oczywistym i podstawowym zadaniem naszego Działu, szkoda nam jednak problematyki konserwatorskiej, której nikt po nas nie zdołał podjąć z takim rozmachem, jaki cechował pionierskie lata ODZ.

Bolesław Bielawski

Kierownik Działu Zabytków Sztuki i Rzemiosła Artystycznego